

Elity rządzące w Rosji w XVI–XVIII w. – wprowadzenie do problematyki¹

16 stycznia 1547 r. w soborze Uspieńskim na Kremlu Moskiewskim odbyła się podniosła uroczystość – wielki książę moskiewski Iwan IV Wasylewicz (1533–1547), zwany później Groźnym, został wyniesiony do godności cara². Tym sposobem w dziejach Państwa Moskiewskiego otwierał się zupełnie nowy rozdział, gdyż przyjęty przez jego władcę tytuł w bezpośredni sposób nawiązywał do dziedzictwa politycznego po Rzymie i Bizancjum, a zarazem podkreślał prawa do zwierzchności nad wszystkimi ziemiami ruskimi³. Wyniesienie wielkiego księcia moskiewskiego do takiej godności spotkało się z wielkim niezadowoleniem wśród przedstawicieli arystokracji rosyjskiej, obawiającej się osłabienia jej dotychczasowej pozycji i utraty wpływu na sprawy związane z polityką wewnętrzną i zewnętrzną państwa. Symbolem sprzeciwu ówczesnych możno-

¹ Tezy tego artykułu nie zostały uwzględnione podczas dyskusji panelowej, gdyż dotarł on do publikacji później. Zastosowana jest w nim datacja według kalendarza juliańskiego, obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

² Szerzej zob. И.Я. Фроянов, *Драма русской истории. На путях к Опричнине*, Москва 2007, s. 253–419.

³ Według pojmowania ówczesnej arystokracji moskiewskiej car był gwarantem jedności prawosławia Rusi, przy czym Ruś obejmowała całą przestrzeń terytorialną znajdującą się wówczas i niegdyś pod władzą Rurykowiczów, zob. В.Г. Короткий, *Белорусская, русская, украинская «смуты» – истоки переделов границ стран центральной и восточной Европы в XVI–XVII вв.*, в: *Смутное время в России. Конфликт и диалог культур: Материалы научной конференции*, Санкт-Петербург, 12–14 октября 2012 г., науч. ред. А.И. Филюшкин, Санкт-Петербург 2012, s. 135. W kwestii roszczeń Państwa Moskiewskiego do ziem ruskich zawojowanych przez Litwę zob. W. Peltz, *Суверенность государства в практике и доктрине политической Руси Московские (XIV–XVI вв.)*, Zielona Góra 1994, s. 116–120.

władców wobec wzmocnienia władzy monarszej stał się książe Andrzej Kurb-ski, który w 1564 r. na zawsze opuścił granice Państwa Moskiewskiego i schronił się na terytorium Rzeczypospolitej (osiadł na Litwie), przyjmując zwierzchnictwo króla Zygmunta II Augusta (1530–1572)⁴.

W odniesieniu do powyższego rodzi się istotne pytanie dotyczące powstania, a następnie funkcjonowania w XVI–XVIII w. warstwy możnowładczej – arystokracji rosyjskiej, oraz na ile można ją utożsamiać z istniejącą w sąsiedniej Rzeczypospolitej magnaterią⁵. Problem ten jest bardzo złożony i wymaga przeprowadzenia stosownych badań na tle porównawczym, w związku z powyższym w niniejszym opracowaniu znajdzie się jedynie szerokie wprowadzenie do omawianej problematyki, która będzie rozwijana przez autora i osoby z nim współpracujące w planowanych opracowaniach naukowych.

Zanim zostanie zarysowana problematyka dotycząca arystokracji czy też możnowładztwa rosyjskiego należy przedstawić jak te kwestie wyglądały w sąsiedniej Rzeczypospolitej, gdzie możnowładcy, czyli magnateria, odgrywali decydującą rolę w funkcjonowaniu państwa. Jak zauważyli Władysław Czapliński i Józef Długosz „o przynależności wreszcie do warstwy magnackiej nie decydował jeszcze fakt należenia do rodu wielmożnego. Niejednokrotnie bowiem się zdarzało, że w poszczególnych rodach jedne linie dorabiały się majątku, stanowisk senatorskich; podczas gdy inne pozostawały w szeregach mniej czy wię-

⁴ А.И. Филюшкин, *Андрей Курбский*, Москва 2010; W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Londyn 1993, s. 66–76.

⁵ Podobne pytanie w odniesieniu do magnaterii polskiej zadał w swoim artykule Martin Faber, zob. M. Faber, *Czy w Rzeczypospolitej szlacheckiej istniała oligarchia magnacka?* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63 (2011), z. 1, s. 349–376. Literatura dotycząca magnaterii jest bardzo bogata, dlatego autor niniejszej pracy ograniczył się do wskazania tylko wybranych publikacji jej poświęconych, zob. Z. Kaczmarczyk, *Oligarchia magnacka w Polsce jako forma państwa*, w: *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, cz. I: *Reformy*, Warszawa 1958, s. 223–266; W. Czapliński, *Rządy oligarchii magnackiej w Polsce nowożytnej*, „Przegląd Historyczny” 52 (1961), z. 3, s. 445–465; W. Dworzaczek, *La mobilité sociale de la noblesse polonaise aux XVIe–XVIIIe siècles*, „Acta Poloniae Historica” 36 (1977), p. 147–161; T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977; A. Wyczański, *Le structure de la noblesse polonaise aux XVIe–XVIIIe siècles*, „Acta Poloniae Historica” 36 (1977), p. 109–118; H. Olszewski, *Oligarchia i prawo w dawnej Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia” 26 (1988), s. 141–156; *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003; *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006; *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012.

cej zamożnej szlachty”⁶. Zatem czynnikiem ostatecznym, decydującym o przynależności do warstwy wielmożów, był odpowiednio wielki majątek ziemski, który zapewniał „danej jednostce pozycję magnata, otwierał, co za tym idzie, drogę do godności i urzędów, które z kolei pozwalały niejednokrotnie dzięki nadaniom królewskim znacznie powiększyć posiadany już majątek”⁷. Na tej podstawie Władysław Czapliński i Józef Długosz definiują, iż „magnatem był człowiek zamożny, często wywodzący się ze starej rodziny”⁸. Kwestię powyższą trafnie ujął i doprecyzował Mariusz Markiewicz, pisząc: „«Magnat» jest to określenie opisowe, stosowane w tamtych czasach w odniesieniu do kogoś należącego do elity politycznej i społecznej, gdyż nie można było zastosować terminów prawnych odpowiadających tytułom arystokratycznym. Z tego też powodu jest niezmiernie trudno opisać, czym formalnie odróżniał się magnat od bogatego szlachcica. Wszyscy wiedzieli kto jest magnatem, a kto nim nie jest, znane to jest historykom zajmującym się tamtymi czasami, ale bardzo trudno podać precyzyjną definicję”⁹.

Mariusz Markiewicz podkreśla również specyfikę związaną z funkcjonowaniem stanu szlacheckiego w Rzeczypospolitej: „Sprawa jest bardzo skomplikowana, gdyż pozycja elity szlachty polskiej była najbardziej niestabilna w porównaniu z sytuacją elit w innych krajach europejskich. Wszędzie rody arystokratyczne przeżywały okresy wzlotu i upadku, jedne wymierały, a pojawiały się inne, ale nigdzie nie było takiego ruchu wśród pierwszych rodów jak w Rzeczypospolitej. Zasadnicze znaczenie dla kariery rodu miały dzierżawione królewskiej władzy i urzędy. Służyły one nie tylko do powiększenia dochodów, ale umożliwiały rozszerzanie prywatnego majątku przez dokupywanie ziemi, finansowane z tych właśnie pieniędzy. W rezultacie pozycja polityczna i majątkowa magnata zależała w dużym stopniu od nadań królewskich”¹⁰. W odniesieniu do kwestii związanych z działalnością przedstawicieli arystokracji rosyjskiej w XVI–XVIII, powyższe stwierdzenie określające, iż „pozycja elity szlachty polskiej była najbardziej niestabilna w porównaniu z sytuacją elit w innych krajach europejskich”, nie do końca odpowiada stanowi rzeczywistości, albowiem podobna sytuacja dotyczyła arystokratycznych i znaczniejszych rodów szlacheckich w Rosji w owym czasie. Podobnie jest w odniesieniu do spraw związanych

⁶ W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 9.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002, s. 140.

¹⁰ Tamże.

z otrzymywaniem nadań ziemskich i urzędów w administracji państwowej – tam również dobra beneficjalne (*pomiestja*) przekazywane przez władcę w widoczny sposób poprawiały kondycję majątkową danego rodu, a piastowane wysokie urzędy państwowe pomagały w osiągnięciu kariery oraz wejściu w koligacje rodzinne z innymi rodami możnowładczymi, a nawet rodziną panującą¹¹.

Rozważanie postawione powyżej pytania: czy w Rosji w XVI–XVIII w. doszło do wykształcenia się magnaterii na wzór sąsiedniej Rzeczypospolitej, czy mamy tam do czynienia wyłącznie z arystokracją i termin magnateria nie jest uprawniony, należy rozpocząć od przedstawienia jej rosyjskiej definicji. W opublikowanym w 2019 r. *Słowniku polonizmów rosyjskich tekstów XIX–XX w.* termin ten został wyjaśniony w następujący sposób: „Магнатория – «magnateria» – «сословие мангнатов; аристокрация»: «Магнатория – это магнатория, то есть аристократия, каковою она была везде и повсюду, но это не народ»¹². Z powyższej definicji wynika, że pod pojęciem magnateria rozumiana jest arystokracja i tak też definiowany i opisywany był ten stan społeczny zarówno przez ówczesnie żyjących, jak i przez późniejszych rodzimych (także obcych) historyków zajmujących się dziejami Rosji XVI–XVIII w. W pomnikowej *Encyklopedii wojskowych i morskich nauk*, powstałej pod redakcją wybitnego rosyjskiego historyka wojskowości Gienricha Liejera, w odniesieniu do arystokracji odnotowano: „w Rosji pod terminem arystokracja rozumie się wyższe wojskowe, państwowe i dworskie stopnie”¹³ [tj. tytuły i funkcje państwowe – P.K.].

W tym miejscu pojawia się kolejny problem związany z określeniem czym właściwie była i jaką rolę odgrywała arystokracja rosyjska w XVI–XVIII w. Zadanie to wydaje się być tylko z pozoru łatwe. Jednakże złożoność i wielorakość kwestii dotyczących funkcjonowania aparatu administracyjnego (centralnego i prowincjonalnego) oraz kształtowanie się samodzierżawnej (absolutystycznej) formy rządów w ówczesnej Rosji sprawiają, iż jednoznaczne i czytelne zdefiniowanie tamtejszej arystokracji w ujęciu o tradycyjne wyznaczniki ją określające nie jest możliwe. Na pierwszy plan wysuwa się problematyka związana z rywa-

¹¹ Koronnym przykładem jest osoba Borysa Godunowa, któremu dzięki sprawowaniu wysokich stanowisk w administracji państwowej udało się także wejść w koligacje rodzinne z carem Fiodorem Iwanowiczem (1584–1598) – siostra Godunowa Irina została żoną władcy. Po śmierci Fiodora Iwanowicza to Borys Godunow został obwołany przez Sobór Ziemski carem rosyjskim. Szerzej zob. D. Czerska, *Borys Godunow*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 83–120.

¹² В. Шетеля, *Словарь полонизмов русских текстов XIX–XX веков*, Москва 2019, с. 176.

¹³ *Энциклопедия военных и морских наук*, сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. I, Санкт-Петербург 1883, с. 189.

lizacją na linii władcy – książęta udzielnicy i ich potomkowie, czyli władcy księstw ruskich przyłączonych do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w drodze podboju lub układów dynastycznych (tzw. polityka zbierania ziem ruskich przez Moskwę). Przechodząc pod zwierzchność Moskwy mieli oni świadomość, iż pozbywają się swej dotychczasowej niezależności politycznej, lecz starali się zachować jak najwięcej prerogatyw władzy na swoich ziemiach dziedzicznych. Oprócz tego, w ramach zupełnie nowej dla siebie sytuacji geopolitycznej, podejmowali starania o znalezienie się w gronie doradców Wielkiego Księcia Moskiewskiego (później cara), aby móc wywierać wpływ na jego decyzje dotyczące tak polityki zagranicznej, jak i zewnętrznej. Ich działania, ze zrozumiałych względów, napotykały na kontrakcję przedstawicieli arystokracji wielkiego księstwa moskiewskiego, która nie chciała dopuścić książąt udzielnych do kręgu doradców wielkiego księcia. W tym zakresie warto oddać głos Michaiłowi Hellerowi: „Arystokratyczne pochodzenie, wielkie majątki ziemskie dawały tym ludziom podstawy do przeciwstawiania się próbom wprowadzenia jedyńwładztwa przez książąt moskiewskich. Sprzeciw ich polegał przede wszystkim na tym, że domagali się zachowania swych praw i przywilejów. Najważniejszym przywilejem było uczestnictwo w kierowaniu sprawami państwowymi, obecność na posiedzeniach Dumy Bojarskiej. Książęta kijowscy zawsze zasięgaliby rady u swych zaufanych ludzi i obyczaj ten przeniesiony został do Rusi Moskiewskiej”¹⁴.

W tym miejscu pojawia się kolejny problem dotyczący moskiewskiej Dumy Bojarskiej, a co za tym idzie samej godności bojarskiej, tak niedokładnie i błędnie przedstawianej w dotychczasowej historiografii polskiej. Wszystkie kwestie związane z wykształceniem się Dumy Bojarskiej i jej funkcjonowaniem aż do początku XVIII w. zostały drobiazgowo opisane w fundamentalnej pracy Wasilija Kluczewskiego zatytułowanej *Bojarska Duma starej Rusi*¹⁵. Zanim przejdzie

¹⁴ M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2005, s. 139. Na tym tle istniał problem dalszej działalności dotychczasowych rad doradczych (dum) ruskich książąt udzielnych, którzy znaleźli się pod zwierzchnością Moskwy, zob. W. Peltz, *Suwerenność państwa...*, s. 63–71.

¹⁵ В. О. Ключевский, *Боярская дума древней Руси*, Москва 1902. Historyk dokonał na kartach swego dzieła jakże zasadnej analizy porównawczej Dumy Bojarskiej z litewską Radą Panów. Jak zauważył, ostateczny skład – arystokratyczny – Rady Panów kształtował się niemal całe stulecie – od połowy XV do połowy XVI w. Zasiadający w niej członkowie należeli do wielkich właścicieli ziemskich i piastowali najważniejsze urzędy w państwie (wojewodów, kasztelanów, starostów, kanclerzy, hetmanów, marszałków ziemskich i nadwornych). W związku z powyższym, iż kwestie ekonomiczne i administracyjne znajdowały się w gestii członków Rady Panów, nie musieli oni traktować tego organu jako źródła ich wpływów politycznych, gdyż takowe już posiadali. Zasadniczą różnicą między litewską Radą Panów a moskiewską Dumą Bojarską było to, iż w tej pierwszej nie było podziału na stanowiska (funkcje). Na Litwie nie obowiązywała również zasada

się do kwestii zasadniczych związanych ze składem osobowym tego gremium, należy określić czym tak właściwie była Duma Bojarska. Ludwik Bazyłow podaje zwięzłą definicję: „Najbardziej wpływowi bojarzy zasiadali w Dumie Bojarskiej, która stała się organem doradczym wielkiego księcia czy później cara”¹⁶. Michaił Heller porównuje Dumę Bojarską do Rady Państwa, składającej się z przedstawicieli określonych stanów, dla których zarezerwowane były najwyższe stanowiska państwowe: „Struktura socjalna społeczeństwa była bardzo złożona – ludzi pełniący służbę państwową (poszczególne szczeble hierarchii zwano czynami) dzielili się na dwie zasadnicze grupy – *dumskich* i służebnych. Do pierwszej należały osoby zajmujące wyższe stanowiska państwowe i miejsca w Radzie Państwowej – Dumie. Byli to bojarzy, szlachta dworska i członkowie Dumy. Dodatkowo dzielono ich na moskiewskich (stołecznych) i miejskich”¹⁷.

Jednakże Duma Bojarska nie była zwykłym organem doradczym władców rosyjskich, grupującym najważniejszych urzędników państwowych. Jej rola i pozycja w Państwie Moskiewskim była niezwykle silna, co jednocześnie przekładało się na pozycję społeczno-polityczną zajmowaną przez jej poszczególnych członków. Wyjątkową ważność tego organu poświadczą żyjący w XVII w. carski urzędnik Grigorij Kotoszychin na kartach swego pomnikowego dzieła pt. *O Rosji za panowania cara Aleksego Michajłowicza*. Píše on, iż wszystkie decyzje związane z polityką zagraniczną i wewnętrzną kraju zapadały w porozumieniu cara z członkami Dumy Bojarskiej¹⁸. Co więcej, Grigorij Kotoszychin w odniesieniu do władzy sprawowanej przez carów jasno stwierdza: „A ojciec jego [tj. cara Aleksego Romanowa (1645–1676) – P.K.] świętej pamięci car Michał Fiodorowicz [(1613–1645) – P.K.], chociaż uważał się za «samodzielną», jednak, bez rady bojarskiej [tj. Dumy Bojarskiej – P.K.] nie mógł czynić niczego”¹⁹.

Jak zauważył wspomniany już Wasilij Kluczewski, Duma Bojarska składała się z przedstawicieli trzech grup pełniących służbę państwową: bojarów, okolicznych oraz dworzan (szlachty) *dumskich*. Według wyliczeń historyka w latach 1505–1593 w jej składzie jako bojarzy zasiadali przedstawiciele 70 rodzin, z któ-

twz. miastniczestwa, czyli hierarchii rodów i hierarchii wewnątrz nich w odniesieniu do pełnionej służby państwowej, która funkcjonowała w Państwie Moskiewskim. Przedstawiciele Dumy Bojarskiej doskonale orientowali się w tych różnicach, a w swej oficjalnej korespondencji kierowanej do Rady Panów swój organ określali jako „radę” swego państwa, zob. tamże, s. 295–298.

¹⁶ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 68.

¹⁷ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 138–139.

¹⁸ [Г. Котошихин], *О России в царствование Алексея Михайловича. Сочинение Григория Котошихина*, Санкт-Петербург 1906, s. 24–25.

¹⁹ Tamże, s. 126.

rych 40 miało tytuły książęce, a pozostali pochodzili z prostych rodzin bojar-
skich (pozbawionych tytułów). W przeliczeniu na osoby znajdujące się w Du-
mie Bojarskiej było to 130 książąt i 70 przedstawicieli innych rodów²⁰. W latach
1594–1682 na liście bojarów zasiadających w Dumie Bojarskiej znalazło się po-
nad 60 rodów, z których blisko 40 było rodzinami książęcymi. W XVII w. organ
ten zmienił swoje oblicze, stając się nawet bardziej arystokratycznym niż w po-
przednim stuleciu; znajdujący się w jej składzie okoliczni także pochodzili z ro-
dzin książęcych, lecz nie należących do najważniejszych rodów. Do połowy tego
stulecia ludziom nie należącym do arystokracji książęcej niezwykle trudno było
przebić się do stanowisk obsadzanych przez rody utytułowane (nawet pomimo,
że część ze starych rodzin książęcych już wymarła). Równocześnie można było
zajmować bardzo wysoki urząd państwowy i nie pochodzić z żadnego znamie-
nitego rodu, gdyż włączenie do Dumy Bojarskiej nastąpiło na wniosek samego
cara. Jednakże takie działanie nie pociągało za sobą „awansu rodowego”, a jedy-
nie korzyści wynikające z uzyskania większych świadczeń pieniężnych i nadań
ziemskich. To z kolei wiązało się ze swoistym obchodzeniem przez władzę za-
sady miastniczestwa, gdyż pewne urzędy czy też funkcje wojskowe mogli z jego
polecenia objąć ludzie wykazujący odpowiednie zdolności niż reprezentanci
arystokracji nie posiadający żadnych kompetencji. Car obsadzał wówczas urzę-
dy według tzw. zasady „bez miejsc”²¹.

Należy zauważyć, iż członkowie Dumy Bojarskiej, a w zasadzie zasiadający
w niej bojarzy, mieli również wpływ na kształtowanie się prawodawstwa rosyj-
skiego, co w naturalny sposób przekładało się na wewnętrzne funkcjonowanie
państwa. Jeszcze w 1497 r., za panowania wielkiego księcia Iwana III (1462–1505),
na terytorium całego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego zaczął obowiązywać
całkiem nowy kodeks, tzw. *Sudiebnik*, który w ogólnym wymiarze swych zapi-
sów miał stanowić o zjednoczeniu ziem ruskich przez Moskwę. *Sudiebnik* likwi-
dował władzę funkcjonujących nadal w ramach Państwa Moskiewskiego książąt
udzielnych, a zarazem podkreślał ważność władzy centralnej, podporządkowu-
jąc cały książęcy ruski aparat biurokratyczny Moskwie²². Pomimo, iż we wstępie

²⁰ В.О. Ключевский, *Боярская дума...*, с. 220. W stosunku procentowym bojarów z rodzin książęcych zasiadających w Dumie Bojarskiej było 61,5%, zaś przedstawicieli rodzin nieksiążęcych 38,5%.

²¹ Там же, с. 221–222–290–293. Por. tegoż, *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах*, кн. I, Москва 1995, с. 464–468.

²² Л.Е. Лаптева, В.В. Медведев, М.Ю. Пахалов, *История отечественного государства и права, т. I: IX – начало XX века: учебник практики для академического бакалаврата*, под ред. Л.Е. Лаптевой, Москва 2016, с. 83.

togo aktu prawnego jako jego twórcy wymienieni zostali książę i przedstawiciele arystokracji – bojarzy, okolniczy oraz „bojarscy synowie” (kategoria niższej szlachty służebnej, drobni właściciele ziemscy)²³ – to przynależne im do tychczas prawo do odbywania sądów zostało im w znaczny sposób ograniczone. Zgodnie z znajdującymi się tam zapisami w sądach sprawowanych przez bojarów i „bojarskich synów” mieli uczestniczyć również starosta pałacowy i tzw. „lepsi słudzy”²⁴. Ponad pół wieku później, w 1550 r. za panowania cara Iwana IV Groźnego, został opublikowany kolejny, nowy *Sudiebnik*, w którego wstępie tradycyjnie został wymieniony władca wraz z bojarami, okolniczymi, przy czym oprócz nich w gronie kodyfikatorów wspomniani zostali również inni urzędnicy carscy²⁵. *Sudiebnik* 1550 r. także znosił szereg przywilejów bojarskich w zakresie sądownictwa²⁶. Z tym ostatnim stwierdzeniem polemizuje Igor Froianow, który powołując się na zapisy *Sudiebnika* 1550 r. i ustalenia innych historyków twierdzi, że w owym czasie to właśnie Duma Bojarska – reprezentant oligarchii bojarskiej – zdołała uzyskać przewagę nad „władzą samodzielną”²⁷.

O swoistej niezmienności, iż to elity rządzące (arystokracja) nadal wywierają przemożny wpływ na wszelki bieg spraw państwowych, świadczą zapisy w przedmowie przyjętego w 1649 r. *Sobornego ułożenija* – kolejnego kodeksu prawnego, który przetrwał w Rosji aż do wieku XIX²⁸. Znalazła się tam informacja, że akt prawny powstał decyzją cara „po naradzie, jaka odbyła się 16 lipca

²³ W oryginale zapisano: „Лета 7006-го месяца септемвриа уложил князь великий Иван Васильевич всея Руси с детьми своими и с бояры о суде, как судити бояром и околничим”.

²⁴ С.В. Юшков, *Судебник 1497 года: (к внешней истории памятника)*, Саратов 1926, с. 14; О.И. Чистяков, *Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах*, под общей ред. О.И. Чистякова, т. 2: *Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства*, отв. ред. тома А.Д. Горский, Москва 1985, с. 54; В.А. Томсинов, *Судебники 1497 и 1550 годов как памятники юриспруденции Московского государства*, в: *Проблемы истории государства и права. Сборник научных трудов*, отв. ред. В.А. Томсинов, с. 259–287.

²⁵ W oryginale zapisano: „Лета 7058 июня царь и великий князь Иван Васильевич всея Руси [с] своею братьею и з бояры сесь Судебник уложил; как судити бояром, и околничим, и дворецким, и казначеем, и дьяком, и всяким приказным людем, и по городом намесником, и по волостем волостелем, и тиуном и всяким судьям”.

²⁶ О.И. Чистяков, *Российское законодательство...*, с. 97. Szerzej zob. D. Czerska, *Sobornoje Uloženje 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, passim.

²⁷ И.Я. Фроянов, *Драма русской истории...*, с. 489. Por. В.О. Ключевский, *Боярская дума...*, с. 317; Н. Рожков, *Происхождение самодержавия в России*, Москва 1906, с. 184–189.

²⁸ W oryginale zapisano: „В лето 7156, Июня в 16 день, Государь Царь и Великий Князь Алексей Михайлович, всея Руссии Самодержец в двадесятое лето возраста Своего, в третие лето Богом хранимые Своя державы, советовал с отцем Своим и Богомольцом, Святейшим Иосифом, Патриархом Московским и всея Руссии, и с Митрополиты, и со Архиепи-

1648 r. z patriarchą Josifem, Świętobliwym Soborem i Dumą Bojarską²⁹. Kwestie związane z bojarami w najbardziej wyraźny sposób zostały ujęte w rozdziałach: X „O sądzie” i XI „Sąd nad chłopami” (zagwarantowano im tam sprawowanie władzy sądowniczej)³⁰.

Duma Bojarska była istotnym organem struktur państwowych, z którym musiał liczyć się każdorazowo panujący w Rosji monarcha. Nie dziwi zatem fakt, że władcy podejmowali działania zmierzające do ograniczenia jej roli, zaś jej przedstawiciele do zwiększenia kontroli nad decyzjami podejmowanymi przez carów. Ów konflikt głównych organów władzy w jaskrawy sposób ujawnił się i przebiegał podczas panowania Iwana IV Groźnego. W 1549 r. car miał zaatakować bojarów, nazywając ich „złodziejami” i zapowiadając ograniczenie ich władzy, przy czym jak zauważył Andrzej Andrusiewicz „wystąpienie nie było skierowane przeciwko bojarom jako warstwie rządzącej, lecz miało na celu ich zdyscyplinowanie w ramach tworzącego się nowego porządku państwowego”³¹. Car, dążący do ostatecznej centralizacji państwa, uderza w tytułarne bojarstwo – w wyższą arystokrację bojarską składającą się z potomków książąt udzielnych, którzy nadal zachowali prawo własności do swoich włości udzielnych i wotczyn (dóbr alodialnych). Przedstawiciele starych rodów arystokratycznych (m.in. Szczeniatiwów, Patrikiewów, Szujskich, Mścisławskich) całkowicie lub częściowo tracą swoje dotychczasowe znaczenie bądź odsuwani są na boczny tor, a ich miejsce zajmują nowi ludzie z otoczenia cara, zupełnie nie

скопы, и с Епископом, и со всем освященным Собором, и говорил с Своими Государевыми Бояры, и с Окольными, и с Думными людьми”.

²⁹ D. Czerska, *Sobornoje ułożejje...*, s. 36. Szerzej o funkcjonowaniu Dumy Bojarskiej w 2. poł. XVII w.: П.В. Седов, *Закат Московского царства. Царский двор конца XVII века*, Санкт-Петербург 2006, s. 13–51.

³⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (dalej: ПСЗРИ), т. I, Санкт-Петербург 1830, № 1.

³¹ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, Warszawa t. I, 2004, s. 373. Jednym z elementów walki Iwana IV Groźnego z przedstawicielami arystokracji było dokonanie podziału państwa na dwie części – podległą tylko carowi tzw. *opricznie*, w skład której wchodziły najlepsze ziemie oraz najbogatsze miasta i tzw. *ziemszczyne*, czyli pozostałe terytorium Państwa Moskiewskiego. Władca dokonując takiego podziału wcale nie zlikwidował dotychczasowych urzędów centralnych i organów władzy, lecz na podległym sobie terytorium utworzył ich analogiczne odpowiedniki. W związku z powyższym w *ziemszczyne* po starym funkcjonowała Duma Bojarska, a w *opricznie* działał nowy organ – *opricznica* Duma Bojarska. Nie można także pominąć faktu, że car tworząc przeciwwagę dla dawnej Dumy Bojarskiej również otaczał się ludźmi pochodzącymi z arystokracji. Do grona jego najbliższych współpracowników należeli m.in. bojarzy – wywodzący się z rodu bojarskiego Pleszczejewów Aleksiej Basmanow, książę Atanazy Wiaziemski czy Maluta Skuratow.

przynależący do rodowej arystokracji. Nie było jednak możliwości, aby od wpływu na kwestie państwowe odsunąć wszystkich potomków Rurykowiczów i Giedyminowiczów, wśród których znajdowały się rody książąt Trubeckich, Golicynów, Kurakinów, Sałtykowów czy Buturlinów³². Ostatecznie „Iwan nie mógł sobie poradzić z bojarskim aparatem władzy, ale też nie mógł go całkowicie usunąć, ponieważ nie było nic innego na jego miejsce”³³. Tym sposobem wyższa arystokracja zachowała swoją pozycję służebną na dworze moskiewskim i zapewniła sobie poszanowanie jej praw przez władców. Z tym z kolei łączyła się przywołana już zasada miastniczestwa, oparta na rodowych prawach wynikających z obowiązku pełnienia służby na rzecz państwa³⁴.

Najbardziej czytelnym wyrazem walki Iwana IV Groźnego z tzw. opozycją bojarską był jego spór z księciem Andrzejem Kurbskim, który dotyczył formy sprawowania władzy w państwie. Car dążył do ograniczenia wpływów otaczających go wielmożów, natomiast Kurbski, a także jego zwolennicy, opowiadali się za dotychczasowym modelem władzy wielkksiążęcej, gdzie ważną rolę odgrywali książęta i bojarzy stanowiący organ doradczy władcy. Stroną silniejszą w sporze okazał się car, a książę został zmuszony do ucieczki za granicę³⁵. Owa walka księcia z carem, tak wyraźnie związana z relacjami władca – arystokracja, znalazła odbicie w tzw. korespondencji przebywającego na emigracji Kurbskiego z Iwanem IV Groźnym. Książę zarzucał władcy, że krwawo rozprawiał się z bojarstwem, dążąc do odebrania przynależnych mu prerogatyw w sprawach państwowych. Władca umiejętnie bronił się przed tymi oskarżeniami pisząc: „Nie zabraliśmy nikomu królestwa (...) lecz z woli boskiej i błogosławieństwa praojców i ojców naszych (...), z bożego nakazu zostaliśmy ukoronowani i wzięliśmy wszystko z rodzicielskim błogosławieństwem, nie zagarniając niczego”³⁶. W innym miejscu car jasno podkreślił, w jaki sposób zamierza rządzić, co wyraził słowami: „Czy to przeciwnie sumieniu trzymać królestwo w swych rękach i nie dopuszczać niewolników swoich do władzy? Czy to przeciwne rozumowi – nie chcieć poddać się ich zwierzchności? I czy tak przykazuje nam prześwietne prawosławie – ulegać władzy i rozkazom niewolników? (...) Rosyjscy samowładcy od początku sami władają swym państwem, a nie ich bojarzy i wielmoże”³⁷.

³² П.И. Милуков, *Очерки по истории русской культуры*, ч. I, Санкт-Петербург 1896, с. 168–169.

³³ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 167.

³⁴ П.И. Милуков, *Очерки по истории...*, с. 170.

³⁵ А. Филюшкин, *Андрей Курбский*, с. 155–245.

³⁶ W.A. Serczyk, *Iwan IV...*, s. 67–68.

³⁷ Tamże. Podobny wymiar samodzierżawnej władzy carów moskiewskich został skreślony przez Iwana IV Groźnego w jego liście do króla Zygmunta II Augusta z 1567 r.: „wszak nie-

Do panowania Piotra I (1682–1725) rządy Iwana IV Groźnego były najdalej idącą próbą podporządkowania elit władzy. Pomimo tych działań przedstawiciele możnowładztwa po śmierci cara odzyskali swoją pozycję w państwie. Co więcej, w czasie tzw. smuty, czyli wielkich niepokoїв wewnętrznych i zewnętrznych w Państwie Moskiewskim na przełomie XVI i XVII w., podjęli oni walkę o wzmocnienie swojej dotychczasowej pozycji³⁸. Chęć odgrywania przez arystokrację wiodącej roli w państwie widoczna była podczas „dymitriad”, kiedy partie składające się z książąt i bojarów popierały kolejnych pretendentów do tronu³⁹. W 1610 r., po detronizacji cara Wasyla Szujskiego (1606–1610)⁴⁰, przedstawiciele arystokracji, kierowani przez księcia Fiodora Mścisławskiego, podjęli próbę zachowania władzy, wybierając na tron moskiewski syna króla polskiego Zygmunta III (1587–1632) królewicza Władysława⁴¹. Ów trzechletni okres, kiedy starali się kontrolować sprawę państwowe sprawił, iż ich rządy zyskały sobie miano tzw. siedmiobojarzeczyzny⁴². Michaił Heller pisze wprost, że „była to

ograniczone carskie samowładztwo naszych wielkich gosudarów – to nie to, co wasze nędzne (...) królestwo: naszym wielkim gosudarom nikt niczego nie nakazuje, a tobie panowie nakazują, co zechcą, dlatego, że nasi gosudarowie są samowładcami z Bożej łaski, zasiadają na tronie nieprzerwanie od Władimira Wielkiego [książę nowogrodzki (970–988) i wielki książę kijowski (978–1015) – P.K.] (...), do obecnego gosudara nikt ich, wolnych samowładców, na tronie nie zastępował, nie postawił i nie umacniał na nim – osadzeni zostali na swoim samowładnym państwie wszechmogącą Bożą decyzją (...), a ty nie jesteś w swoich czynach wolny, dlatego, że nie jesteś prawdziwym władcą, lecz zostałeś osadzony, zechcieli twoi panowie obdarować cię i dali ci państwo”, cyt. za: K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008, s. 330–331.

³⁸ P.Г. Скрынников, *Россия накануне «смутного времени»*, Москва 1985, s. 48–85.

³⁹ С.Ф. Платонов, *Очерки по истории Смуты в московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время)*, Санкт-Петербург 1910, passim; D. Czerska, *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, passim.

⁴⁰ Ludwik Bazylow nazywa Wasyla Szujskiego wprost „carem bojarskim”, zob. L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1985, s. 219. Jest to stwierdzenie dość nieprecyzyjne, gdyż jak zauważył znacznie wcześniej Wasilij Kluczewski, Wasyl Szujski był „carem bojarskim”, jednakże nie był kandydatem całego bojarstwa „a tylko niewielkiej jego kliki”, zob. В.О. Ключевский, *Боярская дума...*, s. 366. Szerzej zob. С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. IV, т. 8, Москва 1989, s. 562–670.

⁴¹ Zob. *Сравнение трех договоров об избрании Владислава*, в: *Записки гетмана Жолкевского о Московской войне*, изд. П.А. Мухановым, Санкт-Петербург 1871, Приложения, № 26. Zob. też tamże, Приложения, № 24–26, 32, 41.

⁴² К. Валишевский, *Смутное время*, Москва 1989, s. 324–418. Zob. też *Смутное Время московского государства 1604–1613 гг. Материалы*, изданные Императорским Обществом Истории и Древностей Российских при Московском Университете, вып. 3: *Акты времени между царствования (1610 г. 17 июня – 1613 г.)*, под ред. С.К. Богоявленского, И.С. Рябина, Москва 1915,

ostatnia próba utworzenia systemu ograniczonego samodzierżawia. Moskiewscy bojarzy chcieli dokonać rewolucji, którą można nazwać rewolucją konserwatywną, ale niewątpliwie była to próba zmiany porządku istniejącego przed smutą⁴³.

Przedstawiciele arystokracji rosyjskiej wywarli istotny wpływ na sytuację w kraju w 1612 r., kiedy zmuszono do kapitulacji polską załogę stacjonującą na Kremlu Moskiewskim⁴⁴. Niebagatelny wpływ miały działania i decyzje książąt oraz bojarów związane z wyborem Michała Romanowa na cara w 1613 r. – wielu z nich, pomimo swych niezaprzeczalnych zasług z okresu „dymitriad”, zdecydowało się wycofać bądź nie uczestniczyć w ubieganiu się o władzę (m.in. książęta: Dymitr Pożarski, Dymitr Trubecki, Fiodor Mściśławski, Iwan Worotyński, Iwan Golicyn)⁴⁵. Najbardziej istotne zmiany w dotychczasowym położeniu tej warstwy społecznej nastąpiły w 1682 r., kiedy ostatecznie zniesiona została zasada „miestniczestwa”⁴⁶. Nie mniej jednak aż do czasu rozpoczęcia przez cara Piotra I dzieła wielkich reform na przełomie XVII i XVIII w., monarchia rosyjska zachowywała swoją dawną uprzywilejowaną pozycję w państwie i miała bardzo dużo do powiedzenia w odniesieniu do spraw polityki wewnętrznej i zagranicznej⁴⁷.

passim; B.H. Флоря, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Moskwa 2005, s. 200–369.

⁴³ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 227.

⁴⁴ С.М. Соловьев, *История России...*, s. 502–670; В.О. Ключевский, *Русская история...*, кн. 2, Moskwa 1995, s. 176–182.

⁴⁵ D. Czerska, *Między „Smutą” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszych Romanowów)*, Kraków 1978, s. 13–58; А.Ю. Москаленко, *Царь и бояре: поиск путей взаимодействия в первые годы правления Михаила Романова (1613–1618 гг.)*, „Вестник Волгоградского государственного университета” 14 (2016), серия 9, s. 44–47.

⁴⁶ Bojarzy nie zdołali wówczas stworzyć zamkniętej arystokracji dworskiej, zob. W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 18.

⁴⁷ Należy nadmienić, iż od 1682 r. Piotr I dzielił władzę ze swoim przyrodnim bratem Iwanem V (1682–1696), który z uwagi na upośledzenie umysłowe nie odgrywał żadnej istotnej roli w sprawach państwowych. Z uwagi na małoletność obu władców w latach 1682–1689 rządy regencyjne nad braćmi sprawowała carówna Zofia Aleksiejewna, wspierana przez związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna. Zofia, podobnie jak Iwan, pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego Romanowa z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną. W 1689 r. Piotr I, poparty przez możnowładztwo, szlachtę oraz przedstawiciele Cerkwi prawosławnej, odsunął regentkę od władzy i przy pomocy wspierającego go stronnictwa Naryszkinów objął samodzielną władzę (oficjalne współrządy Piotra I i Iwana V dobiegły końca w 1696 r., kiedy drugi z braci zakończył życie), zob. С.М. Соловьев, *История России...*, кн. VII, т. 14, Moskwa 1991, s. 425–451; Л. Хьюз, *Царевна Софья 1657–1704*, Санкт-Пе-

Pod koniec XVII w. znaczenie Dumy Bojarskiej znacznie się obniżyło, gdyż miejsce reprezentantów dawnych tytułarnych rodów książęcych zajęli ludzie wywodzący się ze średniego bojarstwa. Znaleźli się tam również urzędnicy, którzy awansowali w skład grona tego organu tylko dzięki swoim osobistym zasługom na polu organizacyjnym (m.in. urzędnicy: Awtamon Iwanow, Jemielian Ukraincew, Prokofij Woznicyn). W latach 1699–1701 zmniejszył się również skład Dumy Bojarskiej ze 112 do 86 osób, przy czym w jej posiedzeniach udział brało jedynie od 30 do 40 z nich⁴⁸. W 1699 r. Piotr I powołał do życia tzw. Bliźnię Kancelarię, będącą organem administracyjno-finansowej kontroli instytucji państwowych, która w zasadzie była kancelarią Dumy Bojarskiej pod kierownictwem bliskiego współpracownika cara Nikity Zotowa. W kolejnych latach znacznie zmniejszona Duma Bojarska (od 8 do 14 osób) obradowała w Bliźniej Kancelarii pod przewodnictwem carewicza Aleksego, przy czym większość z jej członków było naczelnikami poszczególnych prikazów (centralnych organów administracyjnych, odpowiedników współczesnych ministerstw). W związku z powyższym tak zredukowana Duma Bojarska zyskała sobie ówczesne określenie „Konsylium ministrów” (organ przypominający kompetencjami współczesną radę ministrów)⁴⁹, aby przeistoczyć się w najwyższy organ, który pod nieobecność władcy rządził zarówno stolicą, jak i całym państwem. W celu omawiania najważniejszych spraw bojarzy i sędziowie (urzędnicy) istniejących prikazów mieli obowiązek pojawiać się w Bliźniej Kancelarii i urzędować tam bez przerwy „przez trzy dni w tygodniu”⁵⁰. Tym sposobem „Konsylium ministrów” w Bliźniej Kancelarii było swoistą formą transformacji Dumy Bojarskiej w ustanowiony przez Piotra I w 1711 r. Senat Rządzący⁵¹. Tym sposobem ten dawny organ zakończył swą egzystencję, gdyż przestał odpowiadać nowym warunkom i potrzebom – „Duma Bojarska składała się wyłącznie z przedstawicieli arystokracji, a tymczasem doszło do wielkiego znaczenia i wysokich godności sporo osób z niższych warstw społecznych. Senat, pomyślany jako najwyższa instytucja państwowa, zależny był całkowicie od cara i wypełniać miał przede

тербурж 2001; А.С. Лавров, *Василий Васильевич Голицын*, „Вопросы истории” 5 (1998), с. 61–72; W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992, s. 55; P. Krokosz, *Wasył Golicyn – niespełniony rosyjski reformator*, „Studia Historyczne” 1 (2005), s. 15–28.

⁴⁸ М.М. Богословский, *Петр I. Материалы для биографии*, т. IV, Ленинград 1948, с. 249–256.

⁴⁹ В.О. Ключевский, *Боярская дума...*, с. 440–442. Termin „minister” oznaczał w tamtym czasie urzędnika odpowiedzialnego za powierzone sobie sprawy.

⁵⁰ ПСЗРИ, т. IV, Санкт-Петербург 1830, № 2184; *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции*, т. V, отд. II, Москва 1888, с. 44.

⁵¹ ПСЗРИ, т. IV, № 2321. Szerzej zob. В.О. Ключевский, *Боярская дума...*, с. 445–452.

wszystkim jego rozporządzenia”⁵². Nie mniej jednak w pierwszym dziewięcioosobowym składzie Senatu znaleźli się przedstawiciele arystokracji – książęta: Piotr Golicyń, Michał Dołgoruki, Grigorij Wołkoński, bojarzy: hrabia Iwan Musin-Puszkina, Tichon Streszniew, przedstawiciel szlachty: Grigorij Plemianikow, generał krigs-calmajster Michał Samarin, Nazarij Mielnicki⁵³. Najważniejszą prerogatywą nowo ustanowionego organu była możliwość bezpośredniego zastępowania władcy podczas jego nieobecności w kraju (z taką myślą też Senat Rządzący został powołany, kiedy w 1711 r. car wyruszył osobiście na wyprawę wojenną przeciwko Turcji)⁵⁴.

Za panowania Piotra I dawna arystokracja traci swoje dotychczasowe znaczenie. Jej poszczególni przedstawiciele nadal zaangażowani są w sprawy natury państwowej, zajmując eksponowane stanowiska w urzędach państwowych (książe Fiodor Romodanowski), pełniąc ważne misje dyplomatyczne (książe Borys Kurakin), czy też sprawując istotne funkcje dowódcze w armii (książe Nikita Repnin)⁵⁵. Jednakże car stawia na ludzi uzdolnionych, którzy dzięki swojemu zaangażowaniu i talentom przysłużą się zmieniającemu się pod każdym względem państwu, nie patrząc przy tym na ich pochodzenie. Droga do kariery stała się otworem dla osób wywodzących się niemal ze wszystkich warstw społecznych, przy czym w uprzywilejowanej pozycji pozostawała szlachta rosyjska, będącą swoistą przeciwwagą dla niechętnej reformatorskiej działalności monarchy arystokracji. W ciągu całej pierwszej ćwierci XVIII stulecia dostrzegalna jest rywalizacja pomiędzy ludźmi stanu szlacheckiego, a także urzędniczego, którzy wypierają z otoczenia cara książąt i bojarów, zajmując ich miejsce. W szereg doradców i przyjaciół władcy wdzierają się również ludzie z absolutnych nizin społecznych, czego dobitnym przykładem jest zawrotna kariera carskiego faworyta Aleksandra Mienszykowa⁵⁶. Piotr I zdawał sobie sprawę, że dawne rody możnowładcze kontestują wprowadzane przez niego zmiany i w dogodnej chwili będą chciały położyć im kres oraz odsunąć go od władzy.

⁵² L. Bazylów, *Historia Rosji*, s. 306. Bliźnia Kancelaria w 1714 r. została przeniesiona do Sankt Petersburga, by w 1719 r. zakończyć ostatecznie swoje funkcjonowanie.

⁵³ П.И. Иванов, *Сенат при Петре Великом*, Санкт-Петербург 1859; *История Правительствующего Сената за двести лет 1711–1911 гг.*, т. 1, Санкт-Петербург 1911, с. 119–120.

⁵⁴ *Ibidem*, с. 63.

⁵⁵ P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010, s. 286–291.

⁵⁶ Szerzej zob. Б.Д. Порозовская, А.Д. Меншиков. *Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк. С портретом Меншикова, гравированным в Лейпциге Геданом*, Санкт-Петербург 1895; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989; *idem*, *Меншиков. Полудержавный властелин*, Москва 1999; И. Агранцев, *Александр Меншиков. Царевич без трона*, Санкт-Петербург 2005.

Doskonała chwila do uderzenia w elity bojarskie nadarzyła się w 1718 r., kiedy o zdradę stanu został oskarżony następca tronu carewicz Aleksy Piotrowicz. Śledztwo połączone z torturami sprawiło, iż wydał on wszystkich skupionych wokół niego spiskowców, w tym licznych arystokratów. Sam Aleksy zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach. Los członków skupionej wokół carewicza arystokracji był przesądzony – czekało ich zesłanie lub śmierć. Ówczesną sytuację trafnie ujął Andrzej Andrusiewicz, pisząc, iż „klęska bojarstwa – głównej opozycyjnej, siły – była następnym etapem umacniania absolutyzmu, opierającego się na nowej warstwie społecznej: szlachcie”⁵⁷.

Śmierć Piotra I w 1725 r. i brak wskazania następcy, który zasiądzie na tronie rosyjskim, sprawiły, iż do walki o władzę stanęli ludzie wywyższeni przez cara (w tym gronie znalazła się jego żona carowa Katarzyna Aleksiejewna i Aleksander Mienszykow) i pozostający w cieniu przedstawiciele dawnych rodów książęcych i bojarskich. Istotną rolę odgrywał również Senat Rządzący, gdzie również znajdowały się osoby wysoko urodzone. Pomimo, że władczynią została żona cara-reformatora – Katarzyna I (1725–1727), a wszystkie sprawy państwowe kontrolował Mienszykow, musieli oni szukać płaszczyzny porozumienia z czującym swoją siłę możnowładztwem. W 1726 r. doszło do powołania Najwyższej Rady Tajnej – organu skupiającego ludzi wrogich sobie obozów, który w znaczący sposób ograniczał dotychczasowe kompetencje Senatu Rządzącego, przemianowanego wówczas na Senat Wysoki. Zdaniem Władysława Serczyka utworzenie tej instytucji, de facto sprawującej władzę w państwie, był to „efekt kolejnego kompromisu pomiędzy stronnictwami walczącymi o wpływy. Jej kompetencje były ogromne. Nawet dekrety sygnowane przez carową nie mogły zostać wprowadzone w życie bez zgody członków Rady, a podlegające dotychczas władczyni najwyższe instytucje rządowe i kościelne, Senat i Synod, zostały podporządkowane Radzie”⁵⁸.

Objęcie tronu rosyjskiego w 1727 r. przez cara Piotra II (1727–1730) sprawiło, że dawna arystokracja rosyjska zdołała niejako powrócić z niebytu politycznego i wywalczyć sobie odpowiednio silną pozycję w państwie. Od władzy odsunięto Aleksandra Mienszykowa (zmarł w 1729 r. na zesłaniu w Bieriozowie) i związanych z nim ludzi, a Najwyższa Rada Tajna została zdominowana przez dwie rodziny pochodzące ze starej bojarskiej arystokracji moskiewskiej – Golicynów i Dołgorukich. Właśnie oni w 1730 r., po śmierci Piotra II, podjęli próbę osadzenia na tronie księżnej kurlandzkiej Anny (bratanicy Piotra I), której władzę za-

⁵⁷ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. II, Warszawa 2005, s. 40.

⁵⁸ W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji...*, s. 85.

mierzali ograniczyć stosownymi zapisami, tzw. kondycjami. Zgodnie z planem ułożonym przez księcia Dymitra Golicyna przyszła władczyni byłaby całkowicie uzależniona od Najwyższej Rady Tajnej – współrządzącego z nią organu składającego się z 10–12 członków pochodzących ze znakomitych rodzin. Funkcjonować miał także Senat złożony z 30–36 członków, rozpatrujący uprzednio sprawy wnoszone na Najwyższą Radę Tajną; to miała być także najwyższa instancja sądowa. Planowano utworzyć izbę szlachty niższej (200 członków), broniącą jej praw w wypadku naruszenia ich przez Radę. Oprócz tego powołana miała zostać izba przedstawicieli miejskich (po 2 z każdego miasta), kierująca sprawami handlowymi i broniąca interesów „prostego ludu”⁵⁹. Szereg podobnych postulatów złożyła również szlachta rosyjska. Anna Iwanowna (1730–1740) początkowo przystała na warunki arystokracji i podpisała przedłożone jej kondycje, gdyż to gwarantowało jej objęcie tronu. Ostatecznie zdecydowała się je zakwestionować i unieważnić, niszcząc je publicznie, nie spotykając się z jakimkolwiek sprzeciwem ze strony przedstawicieli arystokracji. W odniesieniu do wydarzeń, kiedy w 1730 r. rozgrywała się kwestia obsady tronu carskiego, rosyjski XVIII-wieczny historyk, książę Michaił Szczerbatow, zapisał: „Zebrani wielmoże przejawili wielką chęć, jeśli by tylko ich zadufanie w siebie i żądza zaszczytów jej nie zacięły, ustanowić zasadnicze prawa państwowe, i władzę władcy poprzez Senat lub Parlament ograniczyć. Jednak zasiadanie w Senacie tylko nielicznych przedstawicieli, tym sposobem ograniczając zbytnią władzę monarchy, powodowało przekazywanie jej siły wielmożom, z ograniczeniem licznych znacznych rodów, i zamiast jednego tłum władców czyniło”⁶⁰.

Kolejne lata XVIII stulecia upływały w Rosji pod znakiem walki starych rodów arystokratycznych z ludźmi pochodzącymi z różnych warstw społecznych i otrzymującymi tytuły szlacheckie, hrabiowskie, książęce, predestynujące ich do wejścia w krąg elit wywierających wpływ na sprawy państwowe: „rodowe klany (w 1740 roku było 47 rodów książęcych) rzucały wyzwanie nowym ludziom wyniesionym na szczyty władzy. Tytułami hrabiów i baronów, zapożyczonymi

⁵⁹ *Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, t. 1: *Od najdawniejszych czasów do końca XVIII wieku*, red. B.D. Grekow, S.W. Bachruszin, W.J. Lebediew, Warszawa 1954, s. 477.

⁶⁰ [Князь Щербатов и А. Радищев], *О повреждении нравов в России князя М. Щербатова и Путешествие А. Радищева с предисловием Искандера*, London 1858, s. 42. Szerzej zob. [Ф. Прокопович], *Записки Дюка Лирийского о царствовании Петра Великого. Новое издание, сверенное с подлинною рукописью, с приложением статьи Феофана Прокоповича о воцарении Анны Иоанновны*, „Русский Архив” 3 (1909), s. 377–442; Н.Н. Петрухинцев, *Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутривластического курса и судьбы армии и флота 1730–1735*, Санкт-Петербург 2001, s. 37–102.

ze Świętego Cesarstwa Rzymskiego, obdarowywano ludzi niskiego stanu, kupowano ich stanowiskami, przywilejami i obietnicami wyjazdów na Zachód⁶¹. Do kręgów arystokracji dworskiej przenikali ludzie wywodzący się głównie ze szlachty, czego przykładem są członkowie rodzin Szuwałowów i Woronców, zajmujący eksponowane funkcje w aparacie administracyjnym państwa i budujący tym samym silną sieć powiązań polityczno-finansowych⁶², bracia Orłowie wspierający Katarzynę II (1762–1796) w 1762 r., kiedy dokonała przewrotu pałacowego i odebrała władzę swemu mężowi Piotrowi III (1761–1762)⁶³, czy też Grigorij Potiomkin, kochanek carowej, ale i wszechwładny polityk i wódz armii carskiej⁶⁴. Nie brakowało tam także przedstawicieli rodzin zajmujących się działalnością gospodarczą, dość wymienić członków rodziny Stroganowów, którzy zrezygnowali z prowadzenia dotychczasowego zyskownego handlu solą w Rosji⁶⁵. Do sfer arystokratycznych udawało się również wejść ludziom z prawdziwych nizin społecznych; tu wspomnieć należy chłopą ukraińskiego Aleksego Razuma, morgantycznego męża carowej Elżbiety Piotrownej (1741–1761), znanego w Imperium Rosyjskim pod bardziej dostojnym imieniem Aleksieja Razumowskiego⁶⁶. Nie można także zapominać o licznych napływie cudzoziemców (głównie Niemców) do Rosji od chwili objęcia władzy przez Annę Iwanowną. Owi przybysze również będą aspirowali do znalezienia się w kręgach arystokracji rosyjskiej i wywierania wpływu na sprawy państwowe⁶⁷.

W odniesieniu do ogólnej sytuacji dotyczącej spraw państwowych nie będzie zatem przesadą powołać się na słowa Władysława Serczyka, który stwierdził, iż „aż do 1762 r., tj. do objęcia tronu przez Katarzynę II, decydującą rolę w Rosji

⁶¹ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. II, s. 78.

⁶² *Из записок Я.П. Шаховского, в: Дворцовые перевороты в России 1725–1825*, сост. всупит. ст., коммент. М.А. Бойцова, Роснов н/Д 1998, с. 248; *Из «Замечаний на записки Маништейна» Э. Миниха*, в: тамże, с. 271; А. Шумахер, *История изложения и гибели Петра Третьего*, [в:] тамże, с. 292–294; Ф.Д. Лиштенан, *Елизавета Петровна. Императрица, не похажая на других*, Москва 2012, с. 10–14, 83.

⁶³ Szerzej zob. М.А. Крючкова, *Триумф Мельпомены. Убийство Петра III в Ропше как политический спектакль*, Москва 2013.

⁶⁴ Szerzej zob. S.S. Montefiore, *Potiomkin. Książę książąt*, Warszawa 2006.

⁶⁵ P. Krokosz, *Rola rodziny Stroganowów w rozwoju przemysłu solnego w Rosji w XVI–XVIII wieku*, „Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce”, t. XXVIII, Wieliczka 2012, s. 233, 240.

⁶⁶ *Русский биографический словарь*, т. 15, Санкт-Петербург 1910, с. 427–436; Е.В. Анисимов, *Елизавета Петровна*, Москва 1999, passim; Ф.Д. Лиштенан, *Елизавета Петровна...*, passim.

⁶⁷ Б.Г. Слицан, *Органы государственного управления*, в: *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой четверти XVIII в.*, под ред. А.Н. Барановича, Л.Г. Бескровного, Е.И. Заозерской, Е.И. Индовой, Москва, с. 268–296.

odgrywali wpływowi wielmoże, faworyci carowych i bardziej lub mniej zdolni politycy”⁶⁸. Podobnie będzie przez cały okres panowania Katarzyny II oraz jej syna Pawła I (1796–1801), kiedy bezpośredni wpływ na bieg polityki wewnętrznej i zewnętrznej wywierać będą bogaci i wpływowi ludzie należący do arystokracji, piastujący kluczowe stanowiska w aparacie urzędniczym państwa. Otwarte pozostaje zatem pytanie – czy w odniesieniu do przedstawicieli arystokracji rosyjskiej XVI–XVIII w. można używać terminu magnateria, funkcjonującego w tym samym czasie w sąsiedniej Rzeczypospolitej, gdyż szereg kwestii z tym związanych pozostaje jeszcze do przeanalizowania i wyjaśnienia⁶⁹.

Bibliografia

- Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. I–II, Warszawa 2004–2005.
- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizm funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1985.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz, P., *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.
- Czapliński W., *Rządy oligarchii magnackiej w Polsce nowożytnej*, „Przegląd Historyczny” 52 (1961), z. 3, s. 445–465.
- Czapliński W., Długosz J., *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1982.
- Czerska D., *Borys Godunow*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Czerska D., *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Czerska D., *Między „Smutką” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszych Romanowów)*, Kraków 1978.
- Czerska D., *Sobornoje Ułożenje 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

⁶⁸ W.A. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 136.

⁶⁹ Jednym z takich zagadnień jest istniejący w Rzeczypospolitej klientelizm, zob. A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 2000; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizm funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001; *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006. W związku z powyższym odniesienie tej kwestii do sytuacji istniejącej w Rosji w XVI–XVIII w. może przynieść interesujące ustalenia.

- Dworzaczek W., *La mobilité sociale de la noblesse polonaise aux XVIe–XVIIIe siècles*, „Acta Poloniae Historica” 36 (1977), p. 147–161.
- Faber M., *Czy w Rzeczypospolitej szlacheckiej istniała oligarchia magnacka?* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 63 (2011), z. 1, s. 349–376.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2005.
- Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, t. 1: *Od najdawniejszych czasów do końca XVIII wieku*, red. B.D. Grekow, S.W. Bachruszin, W.J. Lebediew, Warszawa 1954.
- Kaczmarczyk Z., *Oligarchia magnacka w Polsce jako forma państwa*, w: *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, cz. I: *Reformy*, Warszawa 1958, s. 223–266.
- Krokosz P., *Rola rodziny Stroganowów w rozwoju przemysłu solnego w Rosji w XVI–XVIII wieku*, „Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce”, t. XXVIII, Wieliczka 2012, s. 189–241.
- Krokosz P., *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.
- Krokosz P., *Wasyl Golicyn – niespełniony rosyjski reformator*, „Studia Historyczne” 1 (2005), s. 15–28.
- Markiewicz M., *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2002.
- Mączak A., *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 2000.
- Montefiore S.S., *Potiomkin. Księżę księząt*, Warszawa 2006.
- Olszewski H., *Oligarchia i prawo w dawnej Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Historia” 26 (1988), s. 141–156.
- Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006.
- Peltz W., *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994.
- Serczyk W.A., *Iwan IV Groźny*, Londyn 1993.
- Serczyk W.A., *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Serczyk W.A., *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Serczyk W.A., *Poczet władców Rosji*, Londyn 1992.
- Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003.
- Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012.
- Wyczański A., *Le structure de la noblesse polonaise aux XVIe–XVIIIe siècles*, „Acta Poloniae Historica” 36 (1977), p. 109–118.
- Zielińska T., *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977.

- Агранцев И., Александр Меншиков. Царевич без трона, Санкт-Петербург 2005.
- Анисимов Е.В., *Елизавета Петровна*, Москва 1999.
- Богословский М.М., Петр I. *Материалы для биографии*, т. IV, Ленинград 1948.
- Валишевский К., *Смутное время*, Москва 1989.
- Иванов П.И., *Сенат при Петре Великом*, Санкт-Петербург 1859.
- История Правительствующего Сената за двести лет 1711–1911 гг.*, т. 1, Санкт-Петербург 1911.
- Ключевский В.О., *Боярская дума древней Руси*, Москва 1902.
- Ключевский В.О., *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах*, кн. 1–2, Москва 1995.
- Короткий В.Г., *Белорусская, русская, украинская «смуты» – истоки переделов границ стран центральной и восточной Европы в XVI–XVII вв.*, в: *Смутное время в России. Конфликт и диалог культур: Материалы научной конференции*, Санкт-Петербург, 12–14 октября 2012 г., науч. ред. А.И. Филюшкин, Санкт-Петербург 2012, с. 133–137.
- Крючкова М.А., *Триумф Мельпомены. Убийство Петра III в Ропше как политический спектакль*, Москва 2013.
- Лавров А.С., *Василий Васильевич Голицын, „Вопросы истории“* 5 (1998), с. 61–72.
- Лаптева Л.Е., Медведев, В.В., Пахалов, М.Ю., *История отечественного государства и права*, т. I: *IX – начало XX века: учебник практики для академического бакалаврата*, под ред. Л.Е. Лаптевой, Москва 2016.
- Лиштенан Ф.Д., *Елизавета Петровна. Императрица, не похажая на других*, Москва 2012.
- Милюков П.И., *Очерки по истории русской культуры*, ч. I, Санкт-Петербург 1896.
- Москаленко А.Ю., *Царь и бояре: поиск путей взаимодействия в первые годы правления Михаила Романова (1613–1618 гг.)*, „Вестник Волгоградского государственного университета” 14 (2016), серия 9, с. 44–47.
- Павленко Н.И., Александр Данилович Меншиков, Москва 1989.
- Павленко Н.И., Меншиков. *Полудержавный властелин*, Москва 1999.
- Петрухинцев Н.Н., *Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутривластного курса и судьбы армии и флота 1730–1735*, Санкт-Петербург 2001.
- Платонов С.Ф., *Очерки по истории Смуты в московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время)*, Санкт-Петербург 1910.
- Порозовская Б.Д., А.Д. Меншиков. *Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк. С портретом Меншикова, гравированным в Лейтциге Геданом*, Санкт-Петербург 1895.
- Рожков Н., *Происхождение самодержавия в России*, Москва 1906.
- Русский биографический словарь*, т. 15, Санкт-Петербург 1910.

- Седов П.В., *Закат Московского царства. Царский двор конца XVII века*, Санкт-Петербург 2006.
- Скрынников Р.Г., *Россия накануне «смутного времени»*, Москва 1985.
- Слицан Б.Г., *Органы государственного управления*, в: *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй четверти XVIII в. Народы СССР в первой четверти XVIII в.*, под ред. А.Н. Барановича, Л.Г. Бескровного, Е.И. Заозерской, Е.И. Индовой, Москва, с. 268–296.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. IV–VII, т. 8–14, Москва 1989–1991.
- Томсинов В.А., *Судебники 1497 и 1550 годов как памятники юриспруденции Московского государства*, в: *Проблемы истории государства и права. Сборник научных трудов*, отв. ред. В.А. Томсинов, с. 259–287.
- Филиюшкин А.И., *Андрей Курбский*, Москва 2010.
- Флоря Б.Н., *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2005.
- Фроянов И.Я., *Драма русской истории. На путях к Опричнине*, Москва 2007.
- Хьюз Л., *Царевна Софья 1657–1704*, Санкт-Петербург 2001.
- Чистяков О.И., *Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах*, под общей ред. О.И. Чистякова, т. 2: *Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства*, отв. ред. тома А.Д. Горский, Москва 1985.
- Штетля В., *Словарь полонзмов русских текстов XIX–XX веков*, Москва 2019.
- Энциклопедия военных и морских наук*, сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. I, Санкт-Петербург 1883.
- Юшков С.В., *Судебник 1497 года: (к внешней истории памятника)*, Саратов 1926.

Paweł Krokosz

(Pontifical University of John Paul II in Krakow)

Elites ruling in Russia from the 16th to 18th centuries – introduction to the issue

Summary

The article is devoted to the formation and functioning of ruling elites in Russia in the 16th–18th centuries. Along with the coronation of the grand prince of Moscow Ivan Vasilyevich, the tsar in 1547, visible rivalry between the rulers (tsars) and representatives of Russian aristocracy (influential princely and boyar families) began. In the 17th century, people from nobility (dvoryanstvo) or merchants

joined the circle of people coming from prominent families which controlled both internal and external policy of the state. At the turn of the 17th and 18th centuries in the time of Peter the Great's reigning, people from other, sometimes the lowest social ranks, were also admitted to the most important state functions. At that time, the traditional advisory authority of the Russian rulers – Boyar Duma, whose foundations were based on the representatives of aristocracy, was also liquidated. Boyar Duma was replaced by the Governing Senate, instituted by Peter the Great in 1711, a collegial legislative, judicial and executive body responsible for all state issues. In the following years, the Governing Senate was completely subordinated to the tsars' will ruling in Russia.